

УДК 800

Г. В. Кузнєцова,
викладач

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ФРАЗЕОЛОГІЗМ-НАТЯК У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ: КОГНІТИВНИЙ ТА ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті аналізуються когнітивні та прагматичні засади натякання, створеного за допомогою фразеологічних трансформацій. На матеріалі англомовного дискурсу доводиться, що натяк є не тільки комунікативною, а й когнітивною тактикою, яка сприяє інформаційній ємності й смислому поглибленню художнього дискурсу.

Сучасні дослідження натяку пройшли низку етапів, від розглядання натяку як алюзії [1], як мовленнєвого акту [2] та дискурсивної стратегії [3], до спроб вивчення цього явища в термінах когнітивно-комунікативної парадигми [4; 5]. *Актуальність* дослідження специфічних рис дискурсивної реалізації натяку полягає в переорієнтації лінгвістичного пошуку в бік вивчення вербалізації імпліцитних смислів у дискурсі шляхом використання трансформованих фразеологічних одиниць (ФО). *Метою* статті є висвітлення дискурсивних потенцій трансформованих ФО щодо вираження натяку. *Матеріалом* слугують фрагменти художніх дискурсів з творів англомовних авторів ХХ – початку ХХІ століть.

Натяк, як правило, розуміємо як "слово або вислів, що не повністю щось розкриває, а лише створює умови для здогадування; те, що нагадує собою про когось або щось" [6: 223], як "щось сказане у дуже непрямий спосіб, але так, щоб можна було зрозуміти, що мається на увазі" [7: 1022]. Мовознавчі дослідження натяку не можна назвати численними, зокрема, ґрунтовне вивчення цієї комунікативної тактики на матеріалі англомовного дискурсу не проводилося. У лінгвістичних роботах наголошується неконвенціональність натяку та його відносна поширеність у порівнянні з іншими типами непрямої комунікації, проте саме явище натяку аналізується дещо по-різному. У деяких роботах натяк розглядається як засіб непрямої передачі інформації та водночас як прийом імпліцитного мовленнєвого впливу. В них натяк трактується як категорія, як елемент метамови, тому він тісно пов'язаний зі значенням відповідних лексем "натяк" та "натякати" [5; 8; 9]. І. Б. Шатуновський пропонує більш широке розуміння натяку, яке базується на прагматичних і когнітивних засадах – співвідношенні між прямим і непрямим смислом [5].

Натяк розглянуто на матеріалі французької мови в дисертаційному дослідженні Р. В. Хвощевського, який кваліфікує його як мовленнєву стратегію [3]. У дослідженні підкреслюється, що дана стратегія полягає в небуквальному вираженні комунікативно ризикових іллокутивних функцій висловлювання [3: 60-61]. Основними ознаками стратегії автор називає відхилення від конвенціонального вживання мовленнєвих одиниць, що завжди передбачає маніпулювання ресурсами системи, тому стратегія натяку розглядається як маніпулятивна стратегія.

Важливе місце у всіх дослідженнях натяку посідає питання категоризації натяку як комунікативного явища. Натяк іноді розглядається як щось відмінне від непрямих МА (далі НМА). Основним чинником виступає експліцитність НМА та імпліцитність способу вираження смислу в натяках [8: 1-2]. Іншим критерієм відмінності називають також специфічні відношення між "буквальною" та "небуквальною" іллокуціями [5: 4]. Дискурсивною відмінністю натяків є збереження обох смислів та реалізація обох іллокуцій, і тільки мовець знає напевно, що метою натяку є саме непряма іллокуція. На думку Р. В. Хвощевського, кожний випадок натяку в дискурсі може розглядатися як тип мовленнєвого акту за умови, що йдеться про класифікацію за когнітивним механізмом творення [3: 62].

В останніх дослідженнях мовленнєвий акт натякання аналізований у межах когнітивно-комунікативної парадигми як імплікований мовленнєвий акт, що реалізований в особистісно-орієнтованому дискурсі [4: 20-21]. У зв'язку з тим, що сучасна лінгвістика все частіше розглядає дискурс як єдність процесу та результату [10: 915], для висвітлення когнітивно-комунікативних чинників у ситуації натякання доцільно звернутися до визначення дискурсу як "інтегрального феномена, мислительно-комунікативної діяльності", що протікає в широкому соціокультурному контексті; вона є сукупністю процесу та результату й характеризується континуальністю та діалогічністю [11: 28].

У даній статті натяки розглядаються в залежності від того, які саме інформаційні зміни спостерігаються в них при трансформації ФО. Аналіз базується на вивченні порушень максимум комунікації за П. Грайсом [12: 222]. Порушення комунікативних постулатів спричинені в НМА-натяках з ФО потребою мовця висловити додаткові смисли за допомогою структурно-семантичних змін у ФО.

Слід зазначити доцільність використання методики П. Грайса в аспекті заявленої когнітивно-комунікативної парадигми дослідження: імпліцитний характер аналізованих ним мовленнєвих актів

робить необхідним для адресата виділити імплікатури, тобто встановити не стільки, що мовець сказав, а що мовець мав на увазі, але ця процедура є саме когнітивною операцією, хоча ментальні процеси описувалися, проте не акцентувалися в даних роботах [13: 4].

Порушення комунікативних постулатів відзначив сам П. Грайс, розглядаючи їх як частотний спосіб створення комунікативних імплікатур [12: 233]. Н. Д. Арутюнова наголошувала на природності порушення максим комунікації в художньому тексті, зокрема на тому, що недотримання "максими якості" витікає з самої природи художнього тексту [14: 366], адже художній вимисел, який становить концептуальну основу будь-якого художнього твору і передбачає значущість підтексту, вступає в протиріччя з категорією Якості в розумінні Грайса: "Не стверджуй того, для чого не маєш достатніх підстав". Серед видів порушення даного постулату П. Грайс виділяє літоту та гіперболу [12: 227]. Аналіз НМА-натяків, реалізованих шляхом трансформації ФО, показує, що модифікації ФО призводять до порушення параметру Якість, на основі тактики перебільшення або применшення, яка призводить до стилістичного прийому гіперболи або літоти. Розглянемо приклад гіперболи:

(1) "Why, sales will go right through the roof" (McAllister: 68).

Тут використано базову ФО *to go through the roof* – "рости або збільшуватися дуже швидко" [15: 324], в якій вклинювання компонента *right* створює натяк шляхом гіперболізації якості вираженої дії. Цей натяк досягнуто шляхом непрямой іллокуції, метою якої є прикрасити ймовірне майбутнє, дати надію. Фраза адресована молодій письменниці, яка переживає період нудьги, вона не вірить в успіх книги, яку закінчує. Її друг, старий сусід, хоче запевнити її в протилежному: вихід нової книги приверне увагу читачів до попередніх творів дівчини.

(2) *Tim came up to Mor, took him by the wrist, and turning him about began to lead him quickly back the way he had come.*

"Tim," said Mor. "Whatever is it? We can't talk now. Look, I must get home. I'm in an awful fix" (Murdoch: 98).

У даному випадку спостерігаємо вклинювання компоненту *awful* у базовій ФО *in a fix* – "у важкій ситуації" [16: 283], що надає висловлюванню значного емоційного забарвлення. Висловлювання з ФО створює натяк на ситуацію, описану в попередньому контексті: машина Мора зламалася під час невдалої автопрогулянки з Рейн Картер, коли він сам продемонстрував перед нею слабкість свого характеру і нерішучість у вирішенні практичних проблем, що засмутило його самого і Рейн. На правильність такого трактування натяку вказує подальший контекст: *"There's been a horrible muddle today, all my fault"* (Murdoch: 99).

Розглянемо тактику применшення, актуалізованої шляхом літотної трансформації ФО, що є засобом створення натяку:

(3) *"Why, we haven't seen each other since our college days – ten years, is it? A bit of water has flowed under my bridge since then, I can tell you, and yours too, I'll bet"* (Alder: 392).

Засобом реалізації натяку в даному висловленні є заміна компонента у базовій ФО *much water has flowed under my bridge since* – "багато води сплигло з того часу як" [16: 800] зі значенням зменшення: *much* → *a bit*. Натяк-літота є в даному випадку непрямой характеристикою мовця, чий риси описуються в подальшому контексті: чоловік намагався легко ставитися до всього і всіх, з ким зводило його життя, не надаючи нікому і нічому особливої уваги. Непряму іллокуцію можна зобразити таким чином: (а) Десять років – це малий проміжок часу (б) Малий проміжок часу не має значення.

Наведені приклади показують, що непрямі іллокуції в даних НМА з ФО можуть бути адекватно сприйняті та інтерпретовані адресатом за умови залучення достатньо широкої інформації мега-контексту. Вони актуалізують інформаційний сигнал, який знаходить підтвердження в подальшому дискурсі, тобто натяки, виражені за допомогою модифікації у ФО, виступають мовленнєвою тактикою.

Збільшення інформації спостерігається у випадках, коли непряма іллокуція натяку реалізується мовленнєвою одиницею, яка зазнала структурного скорочення. Це випадки відсікання частини ФО або стягнення ФО. Прагматична суть такого натяку полягає в акцентуації дискурсно важливих компонентів ФО, що виступає методом сигналізації про підвищену дискурсну релевантність таких компонентів. У таких висловленнях відзначається зміна "фокусування уваги" [17: 43] згідно з вимогами дискурсу.

При відсіканні частини ФО у висловленні актуалізується найбільш пропозиціонально важлива її частина, наприклад:

(4) *"You look bad," said the Irishman. He was a small, round, alcoholically cheerful man who, like Charlie, had two voices. For the enemy – that is, all the English whom he did not regard as a friend, which meant people who were not regulars – he put on an exaggerated brogue which was bound, if he persisted, to lead to the political arguments he delighted in. For friends like Charlie he didn't trouble himself. He now said: "All work and no play".*

"That's right," said Charlie. "I went to the doctor. He gave me a tonic and said I am fundamentally sound in wind and limb [...]" (Lessing: 21).

Тут вжито базову ФО *all work and no play makes Jack a dull boy* – "від самої роботи без розваг занудьгує навіть Джек" [16: 837], яка зазнає відсікання кінцівки. У такий спосіб здійснюється концентрація фокусу на найважливішій частині ФО: ірландець наголошує, що виснажений вигляд Чарлі спричинений його занадто ретельним навчанням в університеті. Чарлі, хлопець з небагатої робочої сім'ї, вчиться в Оксфорді, де основна маса студентів має набагато кращу попередню освіту і фінансові можливості. Тому твердження шинкаря-ірландця логічно сприймати в прямому сенсі, що ніби підтверджується близьким контекстом. Проте причина виснаженого вигляду хлопця не в перевтомі, а в нервовому напруженні: Чарлі страждає від двоїстості своїх почуттів. В університеті він відчувається білою вороною через своє соціальне походження. Приїхавши додому на канікули, він розуміє, що духовно відірвався від своєї родини, яку продовжує любити. У бідному батьківському домі його дратують побутові дріб'язкові проблеми, він не може знайти спокою і фактично близький до нервового зриву.

Фокусування уваги на несправжній причині проблем Чарлі є інформативним сигналом, на якому побудований ефект хибної імплікації, її розкриття в подальшому контексті робить інформацію твору більш виразною для адресата. Проте можливість адекватної інтерпретації цього натяку вимагає залучення всього дискурсу. Непряму іллокуцію тут можна зобразити так: а) Чарлі дуже багато працював; б) Це було причиною його поганого фізичного і душевного стану; в) Справжня причина полягала в іншому.

Розглянемо приклад концентрації фокусу, мовленнєвим засобом якого виступає стягнення ФО:

(5) *Rebus hadn't seen much at Craigmillar to justify Bairn's hardman rep; he was a regular soldier, a form-filler and by-the-book investigator* (Rankin. Black: 22).

У даному висловленні вжито базову ФО *by the book* – "за правилами, згідно зі звичайним зразком" [18: 258], яка в результаті стягнення функціонує як композитний прикметник. Цей неологізм виражає контекстуально значущу характеристику Беїрна – його манеру дотримуватися правил. З мегаконтексту твору видно, що за цією характеристикою він був антиподом Рібаса, найсильнішою професійною рисою якого була готовність до нестандартних рішень, які не могли бути передбаченими правилами. Цей професійний контраст спричинив конфлікт між персонажами, який розглядається протягом цілого тексту. Непряму іллокуцію цього НМА можна сформулювати таким чином: а) Беїрн дотримувався всіх правил; б) Ця риса впливала на його роботу; в) Вона була неприємна для його колеги. Отже, можна стверджувати, що аналізований натяк-сигнал, створений шляхом стягнення ФО, знаходить численні підтвердження в дискурсі.

Інтерпретація непрямих іллокуцій у розглянутих вище НМА-натяках (приклади 1-5) обов'язково передбачає залучення дискурсної інформації, тобто показані натяки знаходять підтвердження у дискурсі.

(6) "Tom, don't talk such total garbage!" said Octavia, and then, after a pause, "I suppose you met the local MP down there?"

"Gabriel Bingham? Yes. He came to one of Carlton's meetings. Bit of a Bollinger Socialist."

"You mean he went to public school? Dear oh dear, Tom, are we going to see that particular chip fall off your shoulder? Terrible sign of insecurity, you know."

He flushed, but didn't respond. "So what are you doing today?" he asked, making a clear effort to keep the conversation on a positive level (Vincenzi: 181).

У даному випадку базова ФО *a chip on one's shoulders* – "зарозумілість, пихатість" [19: 148] зазнає контекстуального обігравання, і на поверхньому рівні може сприйматися лише як експресивний варіант базової ФО. Проте висловлення з аналізованою ФО презентує тут більш глибоку імплікацію: успішний бізнесмен Том ніколи не навчався у престижній приватній школі й з інстинктивною неприязню ставився до випускників таких шкіл, які на його думку отримували в житті багато чого без зусиль, використовуючи особисті зв'язки, встановлені під час навчання в *public school*. Пихатість Тома була засобом підкреслити свою соціальну значущість перед такими людьми, що не відповідало дійсному становищу. Непряму іллокуцію можна зобразити таким чином: всі знали про неприязнь Тома до випускників приватних шкіл; він намагався показувати свій вищий статус порівняно з їхнім; його спроби демонстрували його справжній статус; його статус був не дуже високим; Том намагався приховувати свій справжній статус. Хоча імплікація в аналізованій ФО знаходить інформаційні зв'язки в межах двох реплік діалогу, зазначимо, що наведена структура непрямой іллокуції нараховує п'ять кроків. Тому інтерпретація такого натяку передбачає більш зусилля з боку читача, ніж у попередніх прикладах.

З приводу інтерпретації інформаційної сторони художнього тексту згадаємо висловлення Н. Д. Арутюнової, в якому підкреслюється зв'язок процесу інтерпретації з прочитанням, під яким розуміється герменевтична активність адресата, спрямована на максимальне розуміння суб'єктом

об'єкта пізнання [14: 365]. У випадках нетипового використання мовної одиниці мовець ніби запрошує адресата виконати певні когнітивні зусилля для розпізнавання тих нових смислів, які набуває дана одиниця в результаті її використання в новому контексті. Адресат, сприймаючи та розуміючи текст, "мислить власним розумом" [19: 95], тому мовець може лише сподіватися на адекватне розуміння свого натяку. Доцільно згадати зауваження П. Стросона, який писав, що сутність натяку полягає в тому, що адресат повинен лише підозрювати (і не більше) наявність наміру, наприклад, наміру викласти або розкрити певну точку зору. "Намір, що його має людина, яка говорить натяками, за своєю суттю не призначений на відкрите розпізнавання (nonavowable)" [20: 144].

Особливості актуалізації непрямих іллокуцій, показані на прикладах (5-6), дають зрозуміти, що основною метою натяку в них як тактики є реалізація імплікацій, інтерпретація яких можлива в межах макроконтексту і не передбачає залучення цілого дискурсу. Згідно класифікації Д. Шпербера та Д. Уїлсон, такі фразеологічні натяки належать до числа контекстуальних ефектів [21: 212]. Як вказувалося вище, реалізація таких натяків пов'язана з порушенням максим Кількості: у НМА-натяках спостерігається очевидне збільшення інформації завдяки непрямим іллокуціям.

Стосовно максими Відношення, тактика натяку – використання трансформованих ФО – повинна розглядатися по-іншому. П. Грайс вказує, що з максимою Відношення пов'язаний єдиний постулат – релевантності [12: 223]. Проблема релевантності здобула детального розвитку в роботі Д. Шпербера і Д. Уїлсон [21]. Дослідники визначають релевантність як відношення між припущенням і контекстом: "Певне припущення є релевантним у певному контексті тоді і тільки тоді, коли воно набуває в даному контексті якогось контекстуального ефекту" [22: 122]. Вище, в процесі аналізу непрямих іллокуцій у натяках, мовленнєвим засобом яких є семантичні модифікації у ФО, було показано, що саме ці іллокуції становлять суть комунікативних ефектів у кожній ФО-натяку. Іншими словами, використовуючи ФО-трансформи, мовець досягає розглянутих вище комунікативних ефектів, і це робить висловлення з ними релевантними, адже "наявність будь-якого контекстуального ефекту в конкретному контексті є необхідною умовою релевантності" [21: 215]. Тобто порушення максими Якості, Кількості та Способу у натяках з трансформованими ФО, як показано вище, призводять до комунікативних ефектів і в такий спосіб забезпечують відповідність виділених ФО-натяків максимі релевантності. Вивчення смислових можливостей ФО-трансформів для актуалізації натяків підтверджують правильність тези Д. Шпербера та Д. Уїлсон про те, що мовець підсвідомо (автоматично) прагне досягнення максимальної релевантності своїх висловлень, і це спрямовує його когнітивну діяльність таким чином, що він прагне і повинен обирати найдоцільніший контекст, той, який дозволяє найкраще збалансувати зусилля мовця і очікувані ефекти [21: 228], а це досягається інтендованим вибором мовних засобів та інтендованою організацією висловлень, які актуалізують МА. З цієї точки зору трансформації ФО виступають як мовленнєвий засіб, який дозволяє побудувати найдоцільніший контекст у проаналізованих НМА-натяках і таким чином досягти максимальної релевантності.

Отже, запропонований вище аналіз дискурсивних особливостей використання ФО зі структурно-семантичними трансформаціями для вираження натяку в англомовних текстах доводить, що висловлення з цими мовними одиницями можна розглядати як випадки реалізації когнітивно-комунікативної стратегії створення натяку в англомовному дискурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Тютенко А. А. Структура і функції алюзії в пресі Німеччини, Австрії та Швейцарії / Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 20 с.
2. Кобозева И. М., Лауфер Н. И. Об одном способе косвенного информирования // Изв. АН СССР, Серия лит. и яз. – 1998. – Т. 47. – № 5. – 450 с.
3. Хвощевський Р. В. Натяк як мовленнєва стратегія (на матеріалі сучасної французької мови): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05; – Захищена 14.06.2002. – К., 2002. – 172 с. – Бібліогр.: с. 154-168.
4. Белозєрова Е. М. Речевої акт намека в непрямому дискурсі // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 811. – С. 20-24.
5. Шатуновский И. Б. 6 способов косвенного выражения смысла // Семантика и прагматика языковых единиц: Сб. науч. трудов. (Електронний ресурс). – Калуга, 2004. – С. 262-274. – Режим доступу: www.russian.slavica.org/newspage7.
6. Словник української мови / Під загальн. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1974. – Том 5. – 840 с.
7. Longman Language Activator / Edit. Commit. Chairman: Quirc K. – Harlow: Pearson Education Limited, 2002. – 1530 p.
8. Баранов А. Н. Намёк как способ косвенной передачи смысла. (Електронний ресурс) – 2006а. – Режим доступу: <http://www.dialog-21ru/dialog/materials/>. – Заголовок з екрану.
9. Козубай В. І. Взаємозв'язок між мовною абстракцією і семантичним перетворенням фразеологічної одиниці // Вісник Житомирськ. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2007. – № 32. – С. 151-153.

10. Haverland H. Text, discourse, discourse: The latest report from the Terminology Vice Squad // Journal of Pragmatics. – 1999. – № 3. – P. 911-918.
11. Шевченко И. С., Морозова Е. И. Дискурс как мыслекоммуникативное образование // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 811. – С. 33-38.
12. Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 217-237.
13. Шевченко И. С., Сусов И. П., Безуглая Л. Р. Абрис когнитивного вектора прагмалингвистики // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 811. – С. 3-7.
14. Арутюнова Н. Д. Фактор адресата // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. – 1981. – Том 40. – № 4. – С. 356-367.
15. Oxford Idioms Dictionary / Editor: Brown K., etc. – Oxford University Press, 2001. – 465 p.
16. Англо-русский фразеологический словарь (АРФС) Сост. Кунин А. В. – М.: Русский язык, 1983. – 944 с.
17. Падучева Е. В. К структуре семантического поля "восприятие": (На материале глаголов восприятия в русском языке) // Вопросы языкознания. – 2001. – № 4. – С. 23-44.
18. НБАРС I: Новый большой англо-русский словарь / Под общ. рук. Ю. Д. Апресяна. Том I. – М.: Русский язык, 2002. – 832 с.
19. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с. – Библиогр.: с. 591-596.
20. Стросон П. Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII. "Теория речевых актов". – М.: Прогресс, 1986. – С. 151-170.
21. Шпербер Д., Уилсон Д. Релевантность // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 212-233.
22. Schulmann K., Smith V. Elements of Speech Act Theory in the Work of Thomas Reid. – 1990. – (Электронный ресурс). – Режим доступа: <http://ontology.buffalo.edu/smith/articles/speechact/> – Заголовок з екрану.

Матеріал надійшов до редакції 04.05. 2009 р.

Кузнецова А. В. Фразеологизм-намёк в художественном дискурсе: когнитивный и прагматический аспекты.

В статье рассматриваются когнитивные и прагматические основы намека, актуализованного при помощи фразеологических трансформаций. На материале англоязычного дискурса доказывается, что намёк представляет собой не только коммуникативную, но и когнитивную тактику, которая способствует информационной ёмкости и смысловому обогащению художественного дискурса.

Kuznyetsova G. V. Phraseologism-Hint in Belles-Lettres Discourse: Cognitive and Pragmatic Aspects.

The article deals with cognitive and pragmatic basis of hint making, which is realized by means of phraseological transforms. It is shown on the English language material that hint is not only communicative, but also a cognitive tactics, that contributes to informational capacity and semantic deepening of belles-lettres discourse.